

УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК ЧИННИК ЛЕГАЛЬНОЇ ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті відтворюється структура українських громадських організацій у містах нацистської Німеччини та окупованих нею територій (Берлін, Прага, Краків, Львів), розглянуто їх роль в організації легального видавничого процесу в роки Другої світової війни.

Організоване життя українців поза межами УРСР із міжвоєнного часу зазнавало постійних змін, спричинених ставленням урядів держав розселення (Німеччина, Австрія, Чехословаччина, Франція, Польща) до української національної меншини, а також внутрішнім поділом у самих емігрантських осередках і товариствах.

Матеріали до статті почерпнуто насамперед із документів, зокрема тих, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (колекція матеріалів українських еміграційних установ, циркуляри, обіжники, статuti тощо). Важливими джерелами стали також документалізовані спогади керівників Українського центрального комітету – В.Кубійовича та К.Паньківського¹, статті в повоєнних наукових виданнях², матеріали тогочасної україномовної преси тощо.

Під час Другої світової війни поза межами України існувало три головних видавничих центри. Крім Праги й Берліна, де з часу поразки Української революції 1917–1921 рр. збереглося відповідне наукове й літературне середовище, таким наприкінці 1939 – на початку 1940 рр. став окупований нацистами Краків, проголошений адміністративним центром Генеральної губернії. Специфіку кожного зі згаданих європейських міст щодо легального друку книжок та преси визначали соціально-правове становище українців, регламентоване на тій чи іншій території панівним режимом, а також культурна традиція та ефективність заходів провідних українських діячів.

У міжвоєнній Празі за підтримки чехословацького уряду діяли освітньо-наукові й видавничі заклади, що гуртували навколо себе фахівців – політемігрантів різного ідеологічного спрямування. Окремі інституції (Український вільний університет, Український технічно-господарський інститут та Українське

* Головата Лариса Володимирівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Львівської національної наукової бібліотеки України імені В.Стефаника.
E-mail: lgolovata@lsl.lviv.ua

¹ Кубійович В. Українці в Генеральній губернії, 1939–1941. – Чикаго, 1975. – 664 с.; Паньківський К. Роки німецької окупації (1941–1944). – Нью-Йорк; Торонто, 1965. – 480 с.

² Мірчук І. Український науковий інститут у Берліні // Сьогодні й минуле (Мюнхен). – 1949. – С.87–90; Дорошенко Д. Український науковий інститут у Варшаві // Там само. – С.90–91; Кубійович В. Сучасні проблеми української науки // Сьогодні й минуле: вісник українознавства (Мюнхен; Нью-Йорк): Рік III: Нова серія. – 1948. – С.5–17; Пастернак Я. Наукове товариство імені Шевченка в час Другої світової війни // Там само. – С.37–40; Пеленський Є.Ю. Українська наука в Польщі за час війни (1940–1944) // Там само. – С.42–48; Кузеля З. Українознавство в Німеччині, 1939–1945 // Там само. – С.49–56.

історично-філологічне товариство у Празі, приватні видавництва «Колос», «Пробоем», Юрія Тищенка) легалізувалися в умовах гітлерівської окупації. Відтак у Протектораті Богемії і Моравії продовжували виходити навчально-наукові, історико-мемуарні, літературно-художні твори, а також, меншою мірою, періодика.

У столиці Третього Райху в роки війни було закладено цілу систему видань на організаційній основі двох осередків – очолюваного прихильниками А.Мельника Українського національного об'єднання (УНО) й менш впливової Української громади (УГ), котра виражала політичні інтереси гетьмана П.Скоропадського та його оточення. Ці дві сили – націоналістична й прогетьманська – розбудували в Берліні диференційовану систему видань, призначену для головних груп українських мешканців Німеччини, у тому числі прибулих на початку Другої світової війни утікачів із Галичини, вихідців з їх середовища – нових студентів, українців – військовополонених бійців Червоної армії, остарбайтерів, а також інтелігенції, що виїхала після Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр. із колишньої Російської імперії й дотримувалася здебільшого прогетьманської орієнтації. Такими були основні читацькі групи української еміграції в тогочасній Великій Німеччині. У Берліні, крім того, з міжвоєнної пори на утриманні міністерства освіти існував Український науковий інститут (УНІ), який поширював знання про Україну в німецькому науковому світі, знайомив вітчизняних дослідників-емігрантів зі здобутками європейської науки та опікувався українськими студентами, що навчалися у Третьому Райху. У роки війни УНІ за матеріальної підтримки Українського центрального комітету (УЦК; Краків) публікував наукові праці, брав активну участь у німецькомовних виданнях, інтенсивно комплектував різномовною літературою власну книгозбірню.

На захоплених нацистами землях Польщі видавничий кадровий потенціал склали українські культурні діячі, громадяни Другої Речіпосполитої й провідні представники петлюрівської еміграції, яких у міжвоєнний час підтримував уряд цієї країни. Вони здебільшого зосереджувалися у великих науково-освітніх осередках – при Ягеллонському (І.Зілинський, Б.Лепкий, В.Кубійович) та Варшавському університетах, Українському науковому інституті у Варшаві (М.Кордуба, П.Зайцев, І.Огієнко й ін.). Варшавський УНІ був аналогом відповідної берлінської інституції, він існував на подібних статутних засадах та утримувався коштом польського міністерства освіти. Однак на території окупованої Польщі діяльність інституту, як і решти наукових та освітніх закладів, було припинено. Тому всі ці добре вишколені кадри прагнули інтелектуальної реалізації через видавничу діяльність, яка з кінця 1939 р. розгорталася в умовах окупаційної дійсності завдяки зусиллям представників нової хвилі еміграції зі Східної Галичини під організаційним захистом краківського Українського центрального комітету.

Із початком німецько-радянської війни й поширенням нацистської ліквідаційної політики проти громадсько-політичних, освітніх і наукових осередків на західноукраїнські території (припинено діяльність партій, «Просвіти», Наукового товариства імені Шевченка та вищих навчальних закладів) культурний процес було поставлено в тісні офіційні рамки, а його

подальший розвиток обмежено до суворо визначених організаційних форм, підконтрольних німецькій окупаційній адміністрації та легальному УЦК.

На першому етапі війни (1939–1941 рр.) на громадське життя української діаспори в окупованих німцями країнах Європи та її легальну видавничу діяльність помітно впливала Організація українських націоналістів (ОУН). До нападу Німеччини на СРСР у межах Третього Райху і новостворених адміністративно-територіальних одиниць (Протекторат Богемії і Моравії, Генеральна губернія) ОУН діяла відносно відкрито, подекуди навіть здійснюючи контроль за діяльністю вцілілих із приходом нацистів українських організаційних і видавничих структур. Попри тотальну ліквідацію політичних партій та громадських організацій дві найбільш масові – Українське національне об'єднання й Українська громада, – усе ж збереглися. На тлі перекроювання державних кордонів і змін у політико-правовому становищі європейських народів вони були реформовані відповідно до запроваджених націонал-соціалістами нормативних приписів.

Найвпливовіше та найчисельніше еміграційне товариство УНО виникло 1933 р. в Берліні. Прихильники УНР створили його на безпартійних засадах. Відповідно до статуту, зареєстрованого 1 грудня та зміненого 13 червня того ж року, воно мало на меті «об'єднання і провід усіх українських національних сил у Німецькій державі і вільнім місті Данцигу», могло засновувати фахові комісії й філії, проводити лекції, публікувати реферати на політичні та культурні теми, а також видавати літературу українською й іншими мовами³.

До 1938 р. Українське національне об'єднання не демонструвало активної діяльності й налічувало (за наявності в Третьому Райху загалом нечисленної української еміграційної спільноти) всього кілька десятків членів. Ситуація змінилася після аншлюсу Австрії, розпаду Чехословаччини, а особливо – швидкого розгрому Другої Речіпосполитої, коли українські емігранти й засновані ними в міжвоєнний час закордонні осередки опинились у складі так званої Великонімеччини, куди прибули біженці також із Карпатської України, Галичини, Буковини й Бессарабії. Із початком німецько-радянської війни до згаданих утікачів долучилися переселенці із західноукраїнських земель, бійці колишньої польської армії та мешканці дистрикту Галичина, який входив до складу Генеральної губернії, що виїхали у Райх на заробітки. Інакше кажучи, українська спільнота Німеччини й Протекторату Богемії і Моравії складалася з кількох сотень тисяч осіб, котрі здебільшого працювали в промисловості та сільському господарстві⁴.

Ідея спільної організації, як здавалося, спроможної захистити перед владою національні й культурні потреби, отримала масову підтримку. Значне зміцнення УНО почалося тоді, коли до нього вступили українці, що

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.1–2.

⁴ Німецьке громадянство автоматично отримало чимало австрійських підданих українського походження, насамперед мешканців Відня. Громадянами Третього Райху стали також особи, що прибули до країни під час війни як утікачі й переселенці. Для них у колишній столиці Австрії було засновано Союз українців – громадян Німеччини (СУН), котрий, проте, майже не проявляв активності та попри наявність у Відні кількох сотень мешканців із подібним статусом, налічував лише декілька десятків членів (див.: Союз українців – німецьких громадян (СУН) // Календарець на 1945 рік. – Прага, 1944. – С.47).

працювали у Третньому Райху, та влилися залишки членів УГ із колишньої Чехословаччини. Під час Другої світової війни, з посиленням в еміграційному середовищі націоналістичних позицій, УНО в Берліні перетворилося на авторитетну, фінансово стійку структуру – найміцнішу на німецьких теренах, зі значним впливом на радикально налаштовану молодь.

Об'єднання вело культурно-просвітницьку роботу (реферати, вистави) в робітничих гуртках (тоді їх діяло 1268) і стрімко нарощувало кількість своїх членів. У 1939 р. УНО мало 15 філій (520 осіб станом на січень), організувало секції інженерів, техніків, лікарів, комбатантів, жіночу, освіти й митців, письменників та журналістів. У січні 1940 р. чисельність його членів становила 2872, у грудні того року – 13 260⁵, у травні 1941 р. сягнула 18 000⁶, а в 1942 р. – 42 000 осіб⁷. Від 1937 р. і протягом усієї воєнної пори керівником об'єднання, головою управи був підполковник армії Української Народної Республіки Т.Омельченко (1893–1955 рр.), найвищим органом – загальні збори, а до складу головної управи входили Б.Кравців, В.Янів, Ю.Артюшенко, Ю.Коваленко, Д.Квітковський, В.Маруняк та ін. УНО відкрило філії у багатьох містах Третього Райху, а також на окупованих Німеччиною територіях Австрії, Польщі й Чехословаччини (Дрезден, Бреслау, Нюрнберг, Гамбург, Відень, Грац, Познань, Лодзь, Катовіце, Прага, Райхенберг (Ліберець), Брно, Пльзень, Млада-Болеслав, Градець-Кралоуве)⁸.

Наприкінці 1941 р. від нацистської адміністрації надійшли виразні сигнали щодо загальної стратегії «розв'язання українського питання», яка у цивільній сфері характеризувалася стримуванням діяльності громадських та культурно-освітніх установ, обмеженням їх кількості й впливу на громадськість. Від 1940 р. поступово окреслювався поділ на «старих» (гіпотетично лояльніших до влади) і «нових» емігрантів. Тоді ж у північній зоні Німеччини гітлерівці здійснили перші арешти членів ОУН на тій підставі, що багато представників українських осередків «виявилось англійськими агентами, а інші вживають заходів, щоб заколотити співпрацю з нашим східним союзником (у цей час «східним союзником» нацистської Німеччини був комуністичний СРСР – Л.Г.)»⁹. Спеціальний закон дозволяв ставати членами українських організацій Великонімеччини лише політемігрантам. Цей статус отримали ті, хто прибув до Третього Райху до 1 вересня 1939 р., а якщо після вказаного терміну, то тільки з територій Франції, Бельгії, Голландії та Югославії як робітники чи бійці колишніх армій цих держав. Натомість особи, котрі перемістилися до Німеччини з Генеральної губернії після початку Другої світової війни як робітники або військовослужбовці колишньої польської армії, вважалися цивільними, статусу політемігрантів не мали, і, відповідно, втрачали право на членство в українських організаціях Третього Райху. Ними опікувалися

⁵ Українське національне об'єднання (УНО) // Там само. – С.45.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.2.

⁷ Маруняк В. Українське національне об'єднання // Енциклопедія українознавства. – Т.9. – Л., 2000. – С.3411.

⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.6. – Спр.69840 фп. – Т.2. – Арк.328.

⁹ Коришун О. На грані двох тактичних періодів // За самостійність: орган Організації українських націоналістів = For independence = Pour l'indépendance. – Рік II. – 1947. – Листопад/грудень. – С.19.

нацистські профспілки (Німецький трудовий фронт) та націонал-соціалістична селянська організація (Імперський земельний стан)¹⁰. Унаслідок згаданих законодавчих змін, що відбулися після початку німецько-радянської війни, швидко поповнення УНО та Української громади призупинилося, а багато емігрантів залишилися поза цими головними громадсько-політичними осередками – націоналістичним і прогетьманським.

Діяльність Українського національного об'єднання під час війни виявилася в організації різноманітних курсів (українознавства, мовних, шоферських, санітарних тощо), мистецьких заходах, підтриманні бібліотек, читалень, а також у видавничій справі. За даними «Енциклопедії українознавства», УНО опублікувало 13 брошур про виховання, 2 – щодо прав та обов'язків українських робітників¹¹, але основну роботу розгорнуло при створеному в Празі Культурно-науковому видавництві УНО.

Осередки Української громади виникли після Першої світової війни в кількох європейських державах – Німеччині (Берлін, 1919 р.), Франції (Париж, 1924 р.), Чехословаччині (Прага, 1927 р.) – для захисту правових і матеріальних інтересів та підтримання національної ідентичності емігрантів незалежно від їх партійної чи політичної орієнтації. Однак у середині 1920-х рр. організаційне життя зазнало подальшого поділу: від УГ у Франції й Третьому Райху дистанціювалися представники унерівського, націоналістичного й радянськості спрямування, а гору, врешті, узяли емігранти, наближені до монархічно-гетьманського центру.

Під час Другої світової війни доля УГ на різних територіях складалася неоднаково. Завдяки заходам П.Скоропадського в Німеччині її діяльність було дозволено, де, очолювана колишнім полковником армії УНР, гетьманцем та письменником Б.Гомзиним, вона займала другу після УНО позицію, сповідуючи подібні завдання й поповнюючи свої лави здебільшого представниками старої еміграції. Організація випускала власний друкований орган – місячник «Українська дійсність». 21–22 вересня 1940 р. на делегатському з'їзді УГ було оприлюднено дані про членство 3173 осіб і наявність 34 філій. Наприкінці 1944 р. кількість членів сягнула 5000¹².

У Франції протягом війни Українська громада не функціонувала. В Австрії після анексії її нацистами в березні 1938 р. було закрито більшість українських товариств, залишилися лише філії тих самих дозволених на території Третьому Райху структур – УНО, УГ, а також Української установи довір'я (УУД)¹³, жодна з яких не стала тут центром видавничої діяльності.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.10.

¹¹ Маруняк В. Українське національне об'єднання. – С.3411.

¹² Українська громада // Календарець на 1945 рік. – С.46.

¹³ Українську установу довір'я в Німецькому Райху (УУД) із центром у Берліні було створено 1 грудня 1938 р. властями Німеччини з завданнями відстоювати соціальні інтереси бездержавних українців у Райху, полегшувати їм зв'язок з урядовими інституціями, зокрема забезпечувати паспортами та дозвільними документами на перебування й роботу, допомагати в особистих справах тощо. Заходами організації було звільнено близько 50 тис. військовополонених української національності. Головні відділи діяли у Відні, Празі та Лодзі. УУД функціонувала до кінця Другої світової війни, її керівником був уродженець Відня, правник і видавець М.Сушко.

Українська громада у Чехословаччині виникла у жовтні – листопаді 1927 р. і діяла на підставі статуту, затвердженого міністерством внутрішніх справ цієї країни на початку 1928 р. та зміненого в 1934 р., що дозволяв відкривати філії на всій території держави¹⁴. Голову організації обирали загальні збори терміном на один рік. Функціонували чотиричленна управа, п'ятичленна ревізійна комісія й товариський суд. За подібною схемою будували свою роботу місцеві філії. В «Енциклопедії українознавства» стверджується, що єдиним головою впродовж усього існування УГ у Чехословаччині залишався М.Галаган¹⁵. Насправді ж їх було троє: з кінця 1927 до весни 1929 рр. – Ф.Щербина; найдовше, до червня 1938 р., – М.Галаган; останнім цю посаду обіймав К.Букоємський, котрий, мешкаючи в Усті-над-Лабом, після поділу Чехословаччини восени 1938 р. опинився в німецьких Судетах, а тому *de facto* своїх функцій виконувати не міг. Існують розбіжності й в оцінках кількості членів товариства: «Енциклопедія українознавства» наводить цифру 200, тоді як М.Галаган на допиті в НКВС у 1945 р. свідчив, що в період його головування Українська громада налічувала близько 600 осіб та 15 філій на території Чехії, Словаччини й Моравії (у Підкарпатській Русі їх не було), найбільші з яких функціонували в Празі, Ліберці, Мості, Усті-над-Лабом, Брні, Оломоуці, Тренчині та Кошице¹⁶. Організація мала загальнонаціональний і позапартійний характер, серед своїх членів, що походили з різних частин української етнографічної території, поширювала циклос-тильне видання обсягом 4–10 сторінок під назвою «Інформаційний листок»¹⁷.

У роки війни УГ у Чехословаччині ліквідували шляхом злиття з УНО. Це відбулося внаслідок переділу європейських територій, розбудови так званої Великонімеччини та відповідало логіці тогочасних централізаційних тенденцій, зокрема у житті української спільноти. Із відходом чехословацьких земель до сусідніх держав чисельність членів і філій УГ зменшилася, а її центральна управа майже припинила функціонування. Після відокремлення Словаччини влада узаконила лише дві структури з центром у Берліні – Українське національне об'єднання й Українську громаду, поставивши водночас вимогу злити філії останньої у Судетах та Протектораті Богемія і Моравія з УНО.

20 березня 1939 р. головна управа УНО у Третьому Райху звернулася до нової управи Української громади у протектораті з листом, де зазначалося: «Про потребу організованої єдності українців і тут, у німецькій державі, не доводиться багато говорити, бо це ясно кожному з нас. Тому вважаємо за доцільне й необхідне, аби українська еміграція в Чехії і Моравії влилася в ряди Українського національного об'єднання в Німеччині. Дверми для цього влиття мала б стати Українська громада в Чехії і Моравії»¹⁸. 13 квітня управа УНО надіслала управі УГ так звані «уповноваження» за підписом її членів Ю.Артюшенка та

¹⁴ Див.: ЦДАВО України. – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.15.

¹⁵ Українська громада в Чехо-Словаччині // Енциклопедія українознавства. – Т.9. – Л., 2000. – С.3352.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.69840 фп. – Т.2. – Арк.12.

¹⁷ Див.: Інформаційний листок Української громади в ЧСР. – Ч.1–57. – Прага, 1933–1938.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.2 зв. – 3. Склад управи Української громади у протектораті: П.Макаренко (голова), М.Завальняк та інженер Андрійків (заступники), М.Елиїв, П.Герасименко, О.Мартинець, І.Островершенко, П.Васильок (члени управи), Я.Писарів (секретар), В.Пакош (скарбник).

М.Дорожинського з недвозначною вказівкою: «Управа Українського національного об'єднання в Німеччині цим уповноважнює управу Української громади у Празі до зорганізування всієї еміграції на терені протекторату в одну сильну організацію на тих же засадах, що й УНО». До погодження всіх формальностей УГ зберігала свою назву, центральне становище у протектораті та мала найтісніше контактувати з головною управою УНО в Берліні.

На чергових загальних зборах, що відбулися 30 квітня 1939 р. у Празі в присутності генерала М.Капустянського й голови УНО у Третьому Райху Т.Омельченка¹⁹, управа Української громади поставила на порядок денний питання про об'єднання еміграції. Відповідну пропозицію озвучив Т.Омельченко²⁰, який на той час уже мав необхідний дозвіл властей на розширення діяльності товариства у Протектораті Богемії і Моравії. Збори констатували «конечну необхідність об'єднання всіх національних сил еміграції в одну міцну й сильну громадську організацію у Великій Німеччині та протектораті», а також ухвалили приєднати УГ у протектораті до УНО у Третьому Райху. 5 травня управа Української громади надіслала роз'яснення для своїх членів, де зазначала, що УНО в Німеччині є націоналістичною організацією, і що в її рядах «немає місця політиканствові, інтригантствові, сваркам, балаканині та різній отаманії, а є тільки організована й дисциплінована діяльність на добро України. Тут рішучо виключається кожна орієнтація на чужих і на чужі сили, а панує надія тільки на самих себе й віра у власні сили, українські національні сили»²¹.

Рішення загальних зборів від 30 квітня 1939 р. про об'єднання двох структур набуло сили після залагодження юридичних формальностей, зумовлених новим становищем Протекторату Богемії і Моравії як окремої адміністративної одиниці. Злиття УНО та УГ у колишній Чехословаччині на підставі спеціального дозволу було підтверджене, зокрема, листом від 21 липня 1939 р.²² 30 липня представник Українського національного об'єднання в протектораті розіслав обіжник («До відома всім філіям та секціям був[шої] Української громади в Протектораті Чехи і Морава – тепер філіям і секціям Українського національного об'єднання в Німеччині і протектораті»), де зазначалося, що внаслідок ухвали, прийнятої на засіданні управи УГ від 20 липня 1939 р., всі філії й секції колишньої Української громади в містах Прага, Брно, Пардубіце, Оломоуц, Градець-Кралоуе, Йозефів, Лібштадт, Лазне-Белоград, Часлав, Плзень, Двур-Кралоуе-над-Лабем стають відповідними осередками УНО в Німеччині та Протектораті Богемії і Моравії. Для філій УГ у Словаччині було створено окремий центр у Братиславі. Їх діяльність мала розгортатися на основі фахових секцій – інженерів і техніків, лікарів, ветеринарів, фармацевтів та медиків, колишніх військових української армії, шкільної освіти й т.п., які тепер теж підпорядковувалися берлінському центру. Згаданою постановою Українська громада самоліквідувалася²³.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.4–4 зв.

²⁰ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.69840 фп. – Т.2. – Арк.86.

²¹ ЦДАВО України. – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.2–2 зв.

²² Там само. – Арк.4.

²³ Функції Української громади у Чехословаччині перебрав призначений берлінською управою представник УНО у Протектораті Богемії і Моравії М.Завальняк. Він мав наглядати за діяльністю тамтешніх філій, їх голів (празьку очолив В.Пакош), яких теж призначала берлінська управа (див.: Там само. – Арк.2 зв. – 3).

Приміщення колишньої УГ відтепер стало канцелярією представника та центром празької філії УНО. До об'єднання перейшло також усе майно громади (архів, гроші й т.д.). У 1940 р. відбулися загальні збори: 14 січня – у Берліні, де членами головної управи на поточний рік було обрано підполковника Т.Омельченка (голова), Б.Кравцева, В.Янева, М.Дорожинського, М.Мелешка²⁴, а 26 квітня – у Празі, де затвердили нову управу у складі Д.Оснача (голова), В.Забавського (перший заступник), Ю.Дзюбенка (другий заступник), М.Вайди (секретар), М.Якубовського (скарбник), І.Жарського й В.Кунди (вільні члени). До ревізійної комісії празької філії ввійшли І.Островершенко (голова), Л.Білецький, Г.Калюжний, а до складу товариського суду – Р.Лісовський (голова), Т.Яворський та У.Самчук. Склад цих органів щороку змінювався відповідно до рішення загальних зборів членів об'єднання й празької філії.

Будучи націоналістичною організацією мельниківського спрямування, УНО в березні 1941 р. звернулося до своїх членів із закликом протидіяти розколу націоналістичного руху та визнати авторитет єдиного проводу на чолі з полковником А.Мельником. Однак сама «розкольніцька сила» окреслювалася досить обтічно: «Придобрюючися до робітників різними своїми газетками та лютючками, новітні марксистки під націоналістичним плащиком намагаються розірвати українське національне тіло на робітництво й інтелігенцію, або кинути нас у міжособну класову боротьбу. Ця незгода й боротьба розбила б зорганізовану та дисципліновану українську національну єдність й зруйнувала б авторитет нашого проводу, аби нас так знесли й кинути під ще тяжче вороже ярмо»²⁵.

Невдовзі, у травні 1941 р., закликаючи до дисципліни та єдності, Т.Омельченко чітко визначив середовище «розкольників» і застеріг від небезпеки перенесення конфліктів із політичної, персональної сфери у громадське життя: «Називаємо їх так, як називають вони себе самі, а саме: бандерівцями, бо на чолі їх стоїть Степан Бандера. Як виходить з відомостей, доступних ширшому загалові, бандерівці виступили проти голови проводу Організації українських націоналістів (ОУН), полк. Андрія Мельника та його оточення. З виступів бандерівців відомо, що вістря їх боротьби є спрямоване зокрема проти пп. [Омеляна] Сеника та Ярослава Барановського, роблячи їм тяжкі закиди. Тому, що справи Організації українських націоналістів є для головної управи УНО недоступні, ми можемо висловити своє повне переконання, що коли б ці закиди проти пп. [Омеляна] Сеника та Ярослава Барановського були правдиві, то плк. Андрій Мельник без надуми й безпощадно розправився з обома згаданими. Головній управі УНО важко вплинути на те, щоби не було в рядах українських націоналістів дуже шкідливого для загальної української справи розбиття. Інакше приложили б ми дуже радо всі свої зусилля для його найшвидшого усунення, як цього вимагають рішучо українські національні інтереси. Тим часом можемо тільки ствердити, що бандерівці кинули розбиття в український націоналістичний фронт, ослабляючи його ізнутри на радість ворогам, що досі безуспішно боролися з незломним його настуком. У цей спосіб вони пожертвували святою українською справою, за яку пролилися ріки української крові й полягли сотні тисяч дітей України. Ідучи

²⁴ Там само. – Арк.13.

²⁵ Там само. – Ф.3833. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.5.

послідовно до розбиття українського націоналістичного руху й щоб збільшити число своїх прихильників, бандерівці перекинули це злочинне розбиття в українське національно-громадське життя взагалі. Так воно діялось на українських землях в Генеральній губернії [лютий 1940 р.], де старалися вони перенести свої руйнівні заміри в тамтешнє організоване громадське життя, так само й у Німеччині, де стараються поширити ці ж самі згубні для українців речі на терені Українського національного об'єднання. Це тоді, коли для перенесення своєї руйнуючої чинності на терен УНО бандерівці не мають ніяких підстав, бо Українське національне об'єднання – це націоналістична громадська організація й безпосередньо не має нічого спільного з політичною організацією, якою є Організація українських націоналістів. Коли ми шануємо авторитет полк. Андрія Мельника, то виконуємо цим вимогу українських націоналістичних засад – шанувати високо авторитет проводу взагалі»²⁶.

Консолідувавшись із мельниківцями, УНО навзаєм отримало підтримку. Так, друкований орган ОУН часопис «Сурма» відвів на своїх шпальтах значне місце для оцінки діяльності об'єднання, намагаючись утвердити його беззаперечний авторитет серед членів Організації українських націоналістів мельниківського спрямування, наголошуючи на прямому зв'язку між зростанням його громадської ролі та наверненням до націоналістичної ідеї. Подаючи історію УНО в контексті життя й розвитку української еміграції у Німеччині автори «Сурми» пропагували думку, що засноване на ґрунті української соціал-демократії з ініціативи наддніпрянців і позбавлене виразного ідеологічно-світоглядного обличчя воно ризикувало поповнити список «паперових організацій, яких так багато наплодилось в умовинах еміграційного безділля»²⁷. Натомість, «стачуючи рішучо й твердо на становищі українського націоналізму (поворот стався в 1937 р. з приходом Т.Омельченка та ухваленням нового статуту, де зазначалася належність УНО до націоналістичного руху – Л.Г.), Українське національне об'єднання дістає приділ роботи – обслуговувати один відтинок націоналістичного фронту: ділянку національної громадської праці на теренах Німеччини»²⁸.

У згаданих вище зверненнях управа УНО наполягала на шкідливості бандерівського листка «Український робітник», вважаючи, що його автори й видавці розколюють еміграційну громадськість за «класовим критерієм»: «Приглянувшись ближче до «Українського робітника», побачимо, що все це, що в ньому пишеться, це чисто марксистичні фрази, підбавлені націоналізмом»²⁹. Об'єднання прагнуло нейтралізувати вплив радикального крила ОУН на українських робітників Німеччини й Протекторату Богемії і Моравії, утвердити авторитет мельниківського проводу, у тому числі за допомогою видавничих ініціатив.

Стационарний видавничий підрозділ при УНО спочатку планували розмістити в Берліні, під безпосереднім наглядом головної управи, але з огляду на тамтешні труднощі з папером та брак відповідних творчих сил вибір у кінцевому підсумку припав на Прагу, де Культурно-наукове видавництво

²⁶ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.2 зв.

²⁷ За яку організацію? // Сурма: орган Організації українських націоналістів. – 1942. – Ч.8 (5 грудня). – С.7.

²⁸ Націоналістичне УНО // Там само. – С.8.

²⁹ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.3.

УНО, що розпочало свою роботу з вересня 1941 р., могло спиратися на добре організовану на той час діяльність фахових комісій, кваліфікацію вчених, педагогів та інших спеціалістів-емігрантів. Проте, у видавничих питаннях, зокрема, пов'язаних із цензурою та фінансами, берлінській управі й надалі відводилася значна роль.

Створення Культурно-наукового видавництва УНО спричинило кардинальну організаційну перебудову філії в Протектораті Богемії і Моравії й підпорядкування йому надзвичайно важливої ділянки роботи – фахових комісій. Попри зусилля, що їх докладали керівники структури (передусім М.Галаган) для налагодження при УНО у Празі видавничої діяльності, остання не набула значних розмірів, а втім свій слід в історії легального видавничого руху під час Другої світової війни Культурно-наукове видавництво УНО все ж залишило. Його невеликий доробок становили друковані твори: «Золоте слово» (уривки з літописів, гетьманських універсалів за редакцією О.Ольжича); упорядковане В.Січинським друге видання його ж книжки «Чужинці про Україну»; фаховий збірник «Сільське господарство України», в якому взяли участь автори з різних регіонів; виконані на циклостилі відбитки статей В.Доманицького, А.Чернявського, М.Скидана, М.Зайцева, М.Храпка, Б.Мартоса, К.Мацієвича, Л.Фролова; періодичне видання «Технічно-господарський вісник» тощо³⁰.

Аналогічні процеси відбувалися у Генеральній губернії, де громадське життя українців теж зазнало централізації й було підпорядковане Українському центральному комітету, який опікувався всіма аспектами діяльності громади, репрезентуючи перед цивільною адміністрацією її економічні, допомогові, культурно-освітні, а також видавничі інтереси. Ще до свого остаточного оформлення (1 березня 1942 р.) УЦК за участю політичних, громадських і культурних діячів налагодив діяльність Українського видавництва у Кракові. Після початку німецько-радянської війни та з поширенням своїх повноважень на територію дистрикту Галичина комітет перетворився на представництво всіх українців Генеральної губернії, працюючи на основі двох головних відділів – у Кракові й Львові, а для залагодження своїх справ на терені Третього Райху мав представництво в Берліні.

Офіційний орган УЦК констатував: «Ще уодностайнення та координація нашого зорганізованого життя в Генеральному губернаторстві наступило

³⁰ Під час Другої світової війни, крім УНО та Української громади, на терені Центрально-Східної Європи працювало ще декілька офіційних структур, які займалися справами українських емігрантів, у тому числі Німецький трудовий фронт, Імперський земельний стан (опікувалися, відповідно, справами промислових та сільськогосподарських робітників), Українська установа довір'я (УУД; див. прим.13). Тут також працював представник краківського Українського центрального комітету А.Фіголь, який відповідав за видачу посвідчень («виказок») на підтвердження української національності робітників із Генеральної губернії. Кожен українець на території Третього Райху, Протекторату Богемії і Моравії, Мемеля, Данцига й приєднаних під час війни з СРСР «східних областей», що не мав німецького громадянства, повинен був зареєструватися в УУД. А.Фіголь клопотався про створення «одноцілого вияву організованості в Райху», але, насправді, повноваження щодо практичної допомогової діяльності були поділені між окремими організаціями. На створення в Німеччині єдиної центральної установи для всіх категорій українських емігрантів (на зразок УЦК у Генеральній губернії), як того прагнули провідні українські діячі, німецькі власті згоди так і не дали.

згідно з волею німецької влади та за вимогами доцільності й успішності нашої суспільно-національної праці»³¹. Насправді ж «уодностайнення» означало рішуче й швидке згортання націонал-соціалістами передвоєнного розмаїття українського громадського та культурного життя, узаконення діяльності обмеженої кількості підконтрольних організацій, очолених політично лояльними особами, а також ліквідацію несанкціонованих видавничих осередків. У таких умовах створення відповідної бази на території Генеральної губернії, розбудову симетричного, другого, відділу у Львові треба вважати великим здобутком української громадськості. Успіх справи забезпечили наполегливі зусилля керівників УЦК – В.Кубійовича та К.Паньківського, першого директора видавництва Є.Пеленського й наступного – І.Зілінського.

Зв'язок із УЦК для Українського видавництва у Кракові був основоположним чинником роботи протягом усього періоду існування. Цей осередок перебував під організаційним захистом Українського центрального комітету, що дозволяло розраховувати на стабільність у діяльності. Такою сприятливою ситуацією скористалися ще кілька установ: Богословське наукове товариство, яке після дворічної перерви спробувало відновити тримісячник «Богословія», Холмсько-Підляська консисторія, товариства «Студіон» та «Сільський господар», що підготувало десятки книжок, Об'єднання праці українських студентів, котре випускало місячник «Студентський прапор», а також краківська приватна видавнича спілка Є.Пеленського «Бистриця», де виходили переважно художні й літературознавчі видання.

Водночас УЦК мав потребу в пропаганді своєї діяльності через пресу. Відрізок часу від моменту його заснування (червень 1940 р.) до вибуху німецько-радянської війни був періодом інтенсивної розбудови опікуваних комітетом установ та закладів на землях Холмщини, Підляшшя, Посяння й Лемківщини, де постала густа мережа українських освітніх товариств, допомогівих комітетів, кооперативів, шкіл, освітніх курсів тощо. Щоденну («Краківські вісті») та щотижневу («Краківські вісті», «Холмська земля») періодику УЦК використовував для утвердження свого впливу, зміцнення зв'язку з українською громадськістю, стимулювання роботи низових осередків на засадах підпорядкування краківському центру. Відповідно преса, як й інші прояви громадсько-політичного життя, опинилася у сфері пильної опіки комітету. УЦК ініціював також випуск інструктивних матеріалів для роз'яснення засад своєї діяльності на приєднаних від СРСР (1 серпня 1941 р.) територіях Східної Галичини. Це були брошури, надруковані протягом 1942 р. з ініціативи відділів господарського, молодіжного, шкільних справ, культурної праці та ін. Для поживлення літературного й видавничого процесу Українське видавництво у Кракові та УЦК оголошували конкурси, стимулюючи появу нових творів і надаючи їх авторам матеріальну підтримку. Український центральний комітет та видавництво обрали тактику допомоги наявним і потенційним літераторам, спрямовану на захист національних інтелектуальних сил.

Таким чином, українська легальна видавнича діяльність у Центрально-Східній Європі під час Другої світової війни, існуючи в умовах стримування

³¹ Вісник Українського центрального комітету. – 1942. – Ч.3 (1 березня). – С.1.

функціонування громадських та культурно-освітніх установ, контролю над усіма проявами духовного життя – у мистецтві, науці, культурі, усе ж отримувала відчутну допомогу головних національних громадських організацій.

УНО, що орієнтувалося на ОУН(м), та Українська громада, котра репрезентувала політичні інтереси гетьмана П.Скоропадського, підтримували видавничі ініціативи, спрямовані на забезпечення потреб головних груп українських мешканців Третього Райху. Намагаючись охопити друкованою продукцією всі категорії читачів (прибулих на початку війни робітників і селян, студентів, військовополонених бійців Червоної армії, примусово вивезених остарбайтерів, інтелігенцію, що емігрувала після Першої світової війни тощо), Українське національне об'єднання та УГ стимулювали створення в Берліні розгалуженого пресового масиву й випуск брошур виховного та пропагандистського змісту.

З ініціативи УНО для друку просвітницької й фахової літератури у Празі було створене культурно-наукове видавництво, виникненню якого передувала ліквідація на вимогу влади відділів Української громади у колишній Чехословаччині і заснування натомість єдиної для Протекторату Богемії і Моравії української еміграційної структури, що існувала на правах філії Українського національного об'єднання в Німеччині. Культурно-наукове видавництво УНО почало працювати на цій організаційній основі з вересня 1941 р. за участю українських науковців, педагогів, фахівців-емігрантів та за матеріальної підтримки берлінської головної управи об'єднання.

Краківський Український центральний комітет та львівський УКК³² зініціювали заснування Українського видавництва у Кракові, котре стало найбільшим національним легальним видавничим осередком періоду Другої світової війни й водночас організаційною та матеріальною опорою для інших аналогічних установ Генеральної губернії – Богословського наукового товариства, Холмсько-Підляської консисторії, товариств «Студіон» та «Сільський господар», Об'єднання праці українських студентів і краківської приватної видавничої спілки «Бистриця».

Дозволені властями Третього Райху громадські організації в Берліні, Празі, Кракові й Львові (УНО, Українська громада, УЦК) були важливими чинниками легальної видавничої діяльності та великою мірою забезпечили диференційовані потреби у друкованому слові різних соціальних і політичних груп українців Німеччини та окупованих нею країн Центрально-Східної Європи.

³² Із перетворенням Галичини на дистрикт місцевий Український крайовий комітет було розпущено. Замість нього у Львові виник відповідний відділ УЦК.

In my article I analyze the structure of Ukrainian social life in the main centers in Nazi Germany and occupied territories (Berlin, Prague, Cracow, L'viv) and study political role of civic organizations in the legal publishing process during World War II.

